

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

سرّ مخزون
در
اثبات رجعت

تألیف

حکیم میرزا حسن لاهیجی قمی
(م ۱۱۲۱ ق)

مقدمه و تصحیح
علی صدراپی خویی

سر مخزون در اقبات رجعت

تألیف: حکیم میرزا حسن بن عبدالرزاق لاهیجی
مقدمه، تصحیح و تحقیق از حجت الاسلام والمسلمین علی صدراپی خویی

طرح روی جلد: کوهرنگ

لیتوگرافی: تبریز اسکندر

چاپ: نیکنام - صحافی: اسلامی

شمارگان ۱۰۰۰ نسخه - چاپ اول - ۸۰ صفحه رقی - بهار ۱۳۸۴

شابک: ۹۶۴ - ۸۸۱۵ - ۰۰ - ۳

انتشارات نور ولایت

بنیاد نیمه شعبان مسجد آیت الله انگجی تبریز

تبریز - صندوق پستی ۴۷۶۱ - ۵۱۳۸۵

تلفن ۵۲۳۷۸۳۸ - نمابر ۵۲۳۰۰۴۵

www.Shamsevelayat.com

info@shamsevelayat.com

بسمه تعالی

«سَرْمَخَزُون» در اثبات رجعت اثر حکیم میرزا حسن بن عبدالرزاق لاهیجی از کتبی است که در موضوع رجعت نگاشته شده است و نسخه‌های خطی چندی از آن در برخی از کتابخانه‌های عمومی و یا شخصی جهان موجود است. فقیه گرانمایه و عالم عامل و متقی حضرت آیت‌الله حاج سید ابوالحسن مولانا^(ره) در اواخر عمر شریف و با برکتشان به بنیاد نیمه‌شعبان مسجد آیت‌الله انگجی تبریز - که از باقیات و صالحات دینی آن راحل عظیم‌الشان می‌باشد - امر فرموده بودند این اثر که نسخه‌ای خطی از آن در کتابخانه‌ی معظم آن بزرگوار موجود است، در راستای نشر کتب مذهبی به چاپ برسد. مقدمات اولیه‌ی آن در حال انجام بود که با رحلت اندوهبار آن بزرگوار مصادف شدیم.

در برنامه‌ریزی‌های انجام شده، انجام تصحیح و تحقیق این اثر ارزشمند به محضر محقق مدقق، حضرت حجت‌الاسلام والمسلمین حاج آقا صدرایی خویی دامت برکاته از نسخه‌شناسان متبحر و مفاخر حوزه علمی قم، عرضه گردید که حضرتشان با روی گشاده و اخلاق کریمه قبول زحمت فرمودند.

اینک در آستانه‌ی اولین سالگرد ارتحال آن عزیز سفر کرده اثر فوق با مقدمه و تصحیح مصحح بزرگوار تقدیم جامعه‌ی اسلامیمان می‌گردد. امیدواریم به فضل الهی به شرف امضای قبولی صاحب عصر و زمان حضرت حجة‌بن الحسن العسكري ارواحنا و ارواح العالمین لتراب مقدمه الفداء نائل آمده و ثوابی جمیل به روح متعالی آمر نشر و ارواح درگذشتگان بانی انتشارش واصل و عائد گردد.

بنیاد فرهنگی و خیریه نیمه شعبان

مسجد آیت‌الله انگجی تبریز

بهار ۱۳۸۴

فهرست مطالب

۷	پیش‌گفتار.....
۸	۱. مؤلف.....
۸	پدر.....
۱۱	مادر.....
۱۱	در کلام شرح حال نویسان.....
۱۶	تحصیلات و استادان.....
۱۷	شاگردان.....
۲۰	وفات.....
۲۰	مدفن.....
۲۲	تألیفات.....
۲۳	۲. حکیم لاهیجی و پاسخ به شبهات اعتقادی.....
۲۴	۳. مسأله رجعت.....
۲۷	۴. سرّ مخزون در اثبات رجعت.....
۲۸	۵. نسخه‌های مورد استفاده در تصحیح.....

متن کتاب

خطبه کتاب	۳۳
مقدمه : در شرح لفظ رجعت و اشاره به خلاف در وقوع آن	۳۵
فصل اوّل : در اثبات وقوع اصل رجعت	۳۸
فصل دوم : در ذکر اینکه کدام جماعت رجعت می کنند	۴۹
رجعت حضرت پیامبر ﷺ و ائمه علیهم السلام	۴۹
رجعت مؤمنان و کفار	۵۹
فصل سوم : در ذکر مدّت دولت اهل رجعت	۶۳
فصل چهارم : در تحقیق کیفیت رجعت	۶۷

نمایه ها

نمایه آیات	۷۱
نمایه احادیث	۷۳
نمایه اعلام	۷۴
نمایه کتاب ها	۷۸
نمایه جای ها	۸۱

پیش گفتار

عالم بی بدیل و آیت علم و زهد و تقوا حضرت آیت الله العظمی حاج سید ابوالحسن مولانا رحمته الله در سال ۱۳۸۳ ش دارفانی را وداع و عالم تشیع با خسارت جبران ناپذیری مواجه گردید. آن استاد وارسته عنایت خاصی به اهل بیت معصومین علیهم السلام، خصوصاً ناموس دهر صاحب العصر، امام الزمان عجل الله تعالی فرجه الشریف داشتند، و در راه اندازی و تشویق فعالیت های مسجد حضرت آیت الله انگجی تبریز - که فعالیت های آن اختصاص به موضوع نیمه شعبان و امام زمان (ع) دارد - داشتند. یکی از آرزوهای آن استاد فقید تصحیح و انتشار کتاب *سر مخزون تالیف میرزا حسن لاهیجی* بود - که نسخه ای از آن را در اختیار داشتند - سوگمندانه این آرزو در زمان حیات ایشان برآورده نشد. و اینک در اولین سالگرد رحلت آن بزرگوار با تلاش های، بنیاد نیمه شعبان مسجد آیت الله انگجی، این اثر منتشر می گردد.

نگارنده که قبلاً این اثر را در ضمن رسائل فارسی لاهیجی منتشر نموده بود به پیشنهاد بنیاد مذکور، آن را از روی نسخه کتابخانه مرحوم آیت الله مولانا مجدداً تصحیح و با افزودن مقدمه ای آماده نشر نمودم. امید که مؤرد عنایت حضرت امام زمان - عج - قرار گرفته و ثوابی از آن به روح بلند آن استاد به حق پیوسته، عاید گردد. ان شاء الله

۱. مؤلف

نام مؤلف حسن و مشهور به میرزا حسن لاهیجی گیلانی قمی است. تاریخ دقیق تولد وی در دست نیست. شیخ آقا بزرگ تهرانی تولد وی را حدود سال ۱۰۴۵ ذکر نموده است.^۱

۱/۱. پدر

پدر میرزا حسن، حکیم عارف، متکلم، محقق، مولانا عبدالرزاق بن علی بن حسن لاهیجی است. او یکی از بزرگان فلاسفه شیعه و نیز از متکلمین سرشناس امامیه می‌باشد. زادگاه وی در لاهیجان از شهرهای گیلان بوده و اقامت و وفاتش در قم صورت گرفته است.

او از شاگردان مبرز حکیم مشهور صدر المتألهین ملاصدرای شیرازی و داماد آن جناب بوده و در فقه و اصول و فلسفه و کلام و عرفان صاحب نظر بوده است. هر چند که او نیز مانند استادش ملاصدرا از طعنه مخالفین حکمت در امان نبوده است. گویاترین شاهد این مدعا، اشارتی است که خود آن بزرگوار در دیوانش به مناسبتی پیرامون تحصیلات خود می‌نماید با این ابیات:

بسی دانش آموختم ز اوستاد	بسی نکته‌ها را گرفتم به یاد
بسی بوده‌ام با کتاب و دعا	بسی زهدور بودم و پارسا
بسی در بغل جزوه‌دان داشتم	اگر رندی بدنهان داشتم
گاهی در فروع و گاهی در اصول	شدم پنجه‌فرسای هر بلفضول

۱. الکواکب المتشرحه، ص ۱۷۷.

چه شبها که در حجره خوابم نبود که جا داشت نانم که آبم نبود
 ز فقه و حدیث و اصول و کلام ز تفسیر و آداب و حکمت تمام
 پی جمله یک عمر بشتافتم ز هر یک نصیب گران یافتم
 گهی نیز در شعر پرداختم ز سحر بیان معجزی ساختم
 تألیفات آن دانشمند گران مایه مشحون است از تحقیقات و تدقیقات
 فلسفی و کلامی، و اغلب تألیفاتش در این دو موضوع و به فارسی و عربی
 می‌باشد که اهم آنها عبارتند از:

۱ و ۲. شرح تجرید الاعتقاد خواجه نصیر طوسی، عبدالرزاق لاهیجی دو
 شرح بر این کتاب نگاشته یکی مفصل به نام شوارق الالهام فی شرح تجرید
 الکلام که متأسفانه به انجام نرسیده، و همین قسم در دو جلد به قطع رحلی به
 چاپ رسیده است. دومی که مختصرتر از اولی است و به نام مشارق الالهام
 می‌باشد، آن نیز به اتمام نرسیده و تا به حال هم به زیور طبع آراسته نگردیده
 است.

۳. گوهر مراد، به فارسی که در آن یک دوره مسائل کلامی را بر مبنای
 مذهب شیعه اثنی عشریه به صورت شیوا و کوتاه بیان کرده است. این کتاب
 بارها به چاپ رسیده و نسخ خطی آن نیز فراوان است.

۴. سرمایه ایمان، فارسی، یک دوره کلام است. این کتاب مختصرتر از
 کتاب سابق می‌باشد و به چاپ رسیده است.

۵. حاشیه بر حاشیه خفری بر شرح تجرید فاضل قوشچی

۶. دیوان اشعار، لاهیجی دارای طبعی رسا و موزون بوده و قصاید و
 غزلیاتی را به مناسبت‌های مختلف سروده است. او در اشعارش به «فیاض»

تخلص می‌کرده و دیوان اشعارش مکرر به چاپ رسیده است.
ملا عبد الرزاق رسائل دیگری نیز دارد که این مقام گنجایش ذکر آنها را ندارد.

وفات لاهیجی در سال ۱۰۷۲ ق، در شهر قم اتفاق افتاده و در جوار بارگاه ملکوتی حضرت معصومه (ع) مدفون است.
او داماد بزرگ استاد خود صدر المتألهین ملا صدراى شیرازی و دارای سه فرزند بوده، بدین نامها:

۱. میرزا حسن (صاحب ترجمه) که بزرگترین فرزند وی بوده است.
شرح حال وی در صفحات بعدی مشروحاً ذکر خواهد شد.

۲. ملا محمد باقر در سال ۱۰۸۳ در هند بسر می‌برده است. و اطلاع دیگری از وی در دست نیست.

۳. میرزا ابراهیم که مؤلف کتاب القواعد الحکمیة و الکلامیة می‌باشد.
در سال ۱۳۷۲ ش. در روز بیست و سوم و بیست و چهارم تیرماه کنگره‌ای
برای بزرگداشت این حکیم عالی‌مقام در زادگاه وی در شهر لاهیجان برگزار
گردید. ۱

۱. برای آگاهی بیشتر از شرح حال و تألیفات و اندیشه‌های عبد الرزاق لاهیجی به کتب زیر مراجعه شود: *روضات الجنات*، ج ۴، ص ۱۹۶؛ *آتشکده آذر*، ج ۲، ص ۸۴۶؛ *مجمع الفصحا*، ج ۲، ص ۲۷؛ *ریحانة الادب*، ج ۴، ص ۳۶۳؛ *تذکره نصرآبادی*، ص ۱۵۶؛ *ریاض العارفین*، ص ۳۸۲؛ *برگزیده گوهر مراد*، به اهتمام ص موحّد، ص ۱۲-۱۳؛ *مقالات کنگره بزرگداشت حکیم ملا عبد الرزاق لاهیجی*؛ *مفاخر اسلام*، ج ۷، ص ۲۴.

۱/۲. مادر

آن چنان که ذکر شد پدر میرزا حسن، داماد ملاصدرای شیرازی بوده است. پس مادر میرزا حسن دختر ملاصدرای می‌باشد. این زن فاضل و برجسته نامش بدریه بوده و در ۱۸ رمضان ۱۰۱۹ چشم به جهان گشوده است. وی ملقب به ام کلثوم و از زنان عالم و فاضل عصر خود به شمار می‌رفت. تحصیلات مقدماتیش نزد پدرش صورت گرفته و پس از آن در حدود سال ۱۰۳۴ به ازدواج ملا عبدالرزاق لاهیجی درآمد، و در نزد وی به تکمیل تحصیلاتی پرداخت و در اغلب علوم استاد شد. می‌گویند که وی با علما جلسات علمی برگزار و با فصاحت و بلاغت با آنها بحث می‌کرد. وفات وی در سال ۱۰۹۰ ق صورت گرفته است.

او خواهر صدریه و زبیده می‌باشد.^۱

میرزا حسن در نزد چنان پدری و چنین مادری پرورش یافت و مراتب رشد و کمال را پیمود.

۱/۳. میرزا حسن لاهیجی در کلام شرح حال نویسان

شرح حال‌نگاران هر کدام به مناسبتی به شرح حال این فیلسوف گران قدر پرداخته‌اند. ما جهت مشخص شدن مقام والای او در بین علمای شیعه عبارات معاصرین و متأخرین وی را که درباره او گفته‌اند می‌آوریم.

حزین لاهیجی، محمد علی فرزند ابی طالب (۱۱۰۳ - ۱۱۸۰ ق)، حزین

۱. اعیان‌الشیعه، مستدرکات، ج ۳، ص ۴۳؛ مفاخر اسلام، ج ۷، ص ۳۴ - ۳۵؛ معادن‌الحکمه، مقدمه، صفحات «ب» - «ج».

که خود از همشهریان میرزا حسن می‌باشد و مقام والای او در شعر و ادب بر کسی پوشیده نیست در کودکی به همراه پدرش در شهر قم، میرزا حسن را زیارت کرده و از او چنین یاد می‌کند:

مَجْمَلاً والد مرحوم را به شوق ملاقات برادر و ذوی الأرحام اراده رفتن به لاهیجان از خاطر سر برزد و مرا همراه گرفته به آن صوب نهضت نمودند. و در هر منزل بعد از نزول، الهیات شرح تجرید و زیادة الاصول را در خدمت ایشان می‌خواندم.

و از افاضل و اعلام که در آن سفر ملاقات شده فاضل محقق میرزا حسن خلف مرحوم مولانا عبدالرزاق لاهیجی است در دارالمؤمنین قم که موطئش بود، در سن کهولت و اواخر حیات سعادت خدمت ایشان یافته‌ام. در علم و تقوی آیتی بود، مصنفات شریفه دارد، چون شمع یقین در عقاید دینیه و جمال الصالحین در اعمال و رساله تقیه و غیر آن^۱.

مولا عبدالله افندی در ریاض العلماء چنین می‌نگارد:

مولا حسن بن عبدالرزاق بن علی بن حسین لاهیجی الجیلانی الأصل ثم القمی المولد والمسکن فاضل، عالم، حکیم، صوفی، من المعاصرين. قرأ علی والده ببلدة قم. وله من المؤلفات کتاب جمال الصالحین و کتاب مصابیح الهدی و مفاتیح المنی و رساله تزکیة الصحبة و تألیف المحبة و رساله الألفة، إلى غیر ذلك

۱. تاریخ و سفرنامه حزین، ص ۱۶، چاپ شده در مقدمه دیوان حزین لاهیجی، تصحیح بیژن ترقی، تهران ۱۳۵۰ ق.

من الرسائل. و قد توفى عام إحدى و عشرين و مائة بعد الألف
بعد الهجرة^۱.

شیخ عبدالنبی قزوینی (قرن ۱۲) در کتاب خود تتمیم امل الآمل چنین
می نگارد:

میرزا حسن بن مولانا عبدالرزاق اللاهجی نادره الأزمان والدهور، و
بادره الأيام والعصور، فاضل [تهتم] لدى تقريره الأذهان والقلوب، و
عالم تقشعر عند قوة تحريره فرائص الطالبين عجباً عن أحكام
تأديته عن المطلوب. غاص في تيار بحار العلوم فأخرج الفوائد، و
خاض في غمار ليج الفنون فاستخرج الفوائد. روائع إفاداته زينت
صفائح الأنوار و درر كلماته وشحت قلائد أعناق الأبرار.

إذا جلس للتعليم هش وجوه الناظرين لحسن دقائقه الرائقة، إذا
التفت لتنبيه الناظرين عما غفلوا عنه ابتهجوا لما يشاهدون من
حقائقه الفائقة. شرح إشاراته لا يمكن إلا لمن شفاه الله من الجهالة
فتنبه من الأصول إلى الفروع، و تنبيهات جمل مقاصده لا يتيسر إلا
لمن هداه الله من الضلالة فاستخرجها كاستخراج اللب من الضرور.
مواقفه مقاصد للطالبين، مطالعه شوارق للمحصلين، ملخص كلامه
تجريد عن الزوائد، محصل مرامه تنضيد للفوائد. جمال الصالحين
يرى من شيمه، و خصال الكاملين يبصر من كرمه

كان رحمه الله عند وفاة والده لم يدرك رتبة من العلم ولم يبلغ درجة
الفضل و لم يحسن لتلامذة والده أن يبقى على تلك الحال أو يكون

تلمیذاً لأحد من الرجال وأخذتهم الحمية في ذلك فقالوا: إجلس من مكان أيبك فإننا نجىء إليك و نجلس حولك كما كنا ندرّس عند أيبك. فقال لهم: أنتم الفضلاء وأنا في رتبة لايمكنني أن أدرسكم. فقالوا إجلس مكانك وخذ الكتاب بيدك و تكلم فإننا نلقى إليك ما أنت تفهمه و أنت في صورة الأستاذ و نحن التلامذة في الهيئة و نعلّمك في المعنى حتى تبلغ درجة الفضل. فقبل ذلك وجرى الأمر كما قالوا، فبرع و نال مرتبة عظيمة في العقليات.

ثم ذهب إلى العتبات العالیات، فوصل [إلى] خدمة مشايخ عصره في الفقه و الحديث و ما يناسبهما، و نال مرتبة كاملة في الشرعيات. ثم عاد إلى قم و اشتغل في الفكر و المطالعة و التدريس و التأليف و التصنيف، و نال ما نال من المراتب الجليلة و الدرجات النبيلة. و أنا أعتقد أنه أفضل من أبيه.

وله تصانيف مثل الروائع و الزواهر و شمع یقین و آئینه حکمت و جمال الصالحین فی الأدعیه و الأعمال. رضی الله عنه و ارضاه.^۱

میرزا محمد حسن زنوزی خوئی در کتاب عظیم خود ریاض الجنة آنجا که در روضه چهارم از عبدالرزاق لاهیجی گفتگو می کند، به مناسبت، بحث را به فرزندش میرزا حسن می کشاند و چنین می نویسد:

ولهذا المولى ابن فاضل و هو الميرزا حسن بن عبدالرزاق المذكور، كان عالماً فاضلاً محققاً، مدققاً، عارفاً، حكيماً، متبحراً، نحريّاً. له تألیفات لطيفة و كتب شريفة: منها كتاب الروایع، مشتمل على

ذکر اکثر العلوم علی نحو کتاب الشفاء لابن سینا. مبسوط جید متین. سمعته من بعض من رآه من الأفاضل. و منها: کتاب زواهر الحکم فی المطالب العالیة، صغیر جید. و کتاب شمع الیقین فی اصول الدین، فارسی و کتاب جمال الصالحین فی الأدعیه، فارسی مبسوط و غیره. و هذا التحریر والده کانا قاطنین ببلدة قم حیاً و میّتاً.

و از ثقات استماع رفت که مولینا میرزا حسن مزبور در میان مردم مطعون به تصوف بود و مولینا ملا محمد طاهر قمی آن جناب را تکفیر می نمود. و جناب مولینا میرزا حسن در تیراندازی و نشانه زدن با تفنگ کمال شهرت و مهارت داشت. روزی ملا طاهر قمی، عامه اهل قم را مأمور کردند که رفته و مولینا را با خانه و کوچ از شهر قم اخراج و خود مولینا اگر اطاعت نکند بکشند. اهل قم باجمعهم به جانب خانه مولینا رو نهادند مولینا حصار خود را بسته و تفنگی در دست گرفته بودند.^۱

مدرس تبریزی در ریحانة الادب در شرح احوال فیاض لاهیجی، از میرزا حسن چنین یاد می کند:

فیاض پسری داشت میرزا حسن نام، فاضلی بوده صالح که در سال یک هزار و یکصد و بیست و یکم هجرت در قم وفات و قبرش در سمت شرقی قبرستان بزرگ قم نزدیک به شیخان می باشد و این نگارنده در ماه رجب هزار و سیصد و پنجاه و دوم هجرت موقع

۱. ریاض الجنة، میرزا محمد حسن زنوزی خویی، روضه رابعه. نسخه خطی شی ۷۷۷۲ کتابخانه حضرت آیت الله مرعشی نجفی (ره).

تشرّف بدان بلدۀ طّیّبه به سر قبر شریفش رفتم و اخیراً در موقع تسطیح طرق و شوارع، ملحق به جاده شده است.^۱

مرحوم مدرّس تبریزی بعد از آن تألیفات میرزااحسن را نام می‌برد که ما جداگانه از آن بحث خواهیم نمود.

۱/۴. تحصیلات و استادان

میرزااحسن، تحصیلات خود را نزد پدر آغاز و چندین سال از محضر پدر استفاده کرد. اما از سایر اساتید وی در کتب تذکره و تراجم چیزی ذکر نشده و از آثار وی نیز هیچ مطلبی در این مورد دستگیر نمی‌شود.

اما به هر حال سخن قزوینی را در تمییم امل‌الآمل مبنی بر آنکه میرزااحسن هنگام فوت پدرش (۱۰۷۲ ق) عاری از فضل و کمال بوده، و بعد از آن توسط شاگردان پدرش تربیت شد، نمی‌توان پذیرفت و این مطلب به حکایت و افسانه شبیه است تا به واقعیت، چه میرزااحسن دو سال قبل از فوت پدر؛ یعنی در سال ۱۰۷۰ کتاب مجمع‌البحرین و حاشیة الوافی و سایر کتب فلسفی خود را تألیف نموده که هر کدام دلیل آشکار بر فضل و علم وی می‌باشد.

و این را نیز نباید نادیده گرفت که میرزا لابد مدت‌هایی را بعد از پدر نزد شاگردان وی تلمذ نموده و به ظن قوی نزد قاضی سعید قمی و همچنین شوهر خاله خود فیض کاشانی تحصیل نموده است. اما ما به این مطلب یقین نداریم.

۱. ریحانة الادب، میرزا محمد علی مدرّس تبریزی، ج ۴، ص ۳۶۳.

قزوینی همچنین ذکر می‌کند که او مدتی برای تحصیل به عتبات عالیات (نجف و کربلا و سامراء) سفر نموده است. و در فقه و اصول در آن سرزمین نزد استادان عصر شاگردی کرده است. اما تاریخ این سفر و استادان وی در آن دیار معلوم نیست.

۱/۵. شاگردان

قزوینی ذکر نموده که میرزا حسن پس از تحصیل در نجف و کربلا به قم مراجعه کرد و در این شهر مشغول تألیف و تدریس شد. این را می‌دانیم که ملا عبدالرزاق لاهیجی در مدرسه معصومیه قم تدریس داشته و ظاهراً تولیت آن نیز با وی بوده است. به احتمال زیاد میرزا حسن که فرزند بزرگ ملا عبدالرزاق بوده بعد از پدر به کرسی تدریس پدر تکیه زد و شاید تولیت مدرسه نیز با وی بوده است. اما از مواد درسی و کتاب‌هایی که تدریس می‌کرد هیچ مطلبی ذکر نشده است. فقط از چند تن از شاگردان وی در کتب تراجم به مناسبت، یادی شده است که عبارتند از:

۱. میر عبدالرحمن فرزند سید کمال الدین

نصرآبادی در تذکره خود در شرح حال وی گوید:

از سادات نجیب قم است. آبای ایشان پیوسته متولی خاک فرج قم بوده، الحال هم ایشان مشغولند از شاگردان فضیلت پناه میرزا حسن خلف علامی مولانا عبدالرزاق گیلانی است^۱

۱. تذکره نصرآبادی، ص ۳۶۵.

و پس از آن ابیاتی از اشعار وی را نقل نموده است.
 مرحوم شیخ آقا بزرگ هم به نقل از نصرآبادی، او را از شاگردان
 میرزا حسن برشمرده است.^۱

۳. مرتضی بن روح‌الأمین حسینی
 او بر کتاب مصابیح الهدی و مفاتیح‌المنی اثر میرزا حسن حاشیه نوشته و
 به ظن قوی از شاگردان وی بوده است. این حاشیه را وی در سال ۱۱۱۵
 نگاشته است.^۲

۴. محمد بن صفی‌الدین سید محمد حسینی
 او در پایان محرم ۱۱۰۴ رساله مجمع‌البحرین فی تطبیق العالمین لاهیجی را
 استنساخ و در انجام آن از میرزا حسن به عنوان استاد خود یاد کرده است.^۳

۵. عبدالخالق بن محمود دماوندی
 کتاب آئینه حکمت میرزا حسن لاهیجی را در سال ۱۰۹۸ استنساخ نموده
 و در پایان کتاب و مؤلف را چنین ستوده است:
 این رساله قلیل‌المبانی کثیر‌المعانی، بلکه کتاب مستطابی که هر
 صفحه‌اش چون مصحف چهره‌نگاران صافی‌ضمیران،

۱. طبقات اعلام الشیعه؛ الکواکب المنتشرة، ص ۱۸۰؛ الذریعه إلى تصانیف الشیعه، ج ۹، ص ۶۸۶، رقم ۴۷۸.

۲. طبقات أعلام الشیعه؛ الکواکب المنتشرة، ص ۱۷۹.

۳. فهرست کتابهای خطی کتابخانه مجلس سنا، ج ۱، ص ۱۴۴.

کرسی نشینان عرش مثالان، بلکه فرش‌شان بوده، عرش برین،
یعنی چون طلعت جمال کرویّان، روشن‌تر از آفتاب و ماه تابان،
مرآت‌یست حقایق نما و سَجَنجلیست مجلای سرائر مکان ارض و
سما.

به اشاره حضرت والامقام، علّام قمقام، حبر تمام، مرکز دایره
شهامت، قطب فلک سعادت محیط اکوان فضایل، حاوی صنوف
خصایل، کساء قصص ناسوتی، سیّار فضای لاهوتی، خاتم عرش
تحقیق، ملاذ اهلّی تدقیق، اعتضاد اصحاب نقول، اعتماد ارباب
عقول، افضل الأوّلین و الآخرین، من العلماء و الحكماء العارفين
المعروف (اشراق) کوکب فضله من الخافقین، ثالث المعلمین
بل الثانی بل الأوّل لو ارتفع النزاع من البین، مصنف المصنّف
الشریف، صین وجوده اللطیف من تلاطم أمواج بحر الحدّثان و
تراکم أفواج الدهر الخوان.^۱

این عبارت را کاتب در دهه یکم شعبان ۱۰۷۰ در وصف میرزا حسن
لاهیجی گفته است و از آن میزان شهرت علمی وی در ایامی که کمتر از سی
سال داشته کاملاً نمایان است.

۶. میرزا محمد تقی شریف رضوی قمی

او نوه پسر مرحوم ملاصدرا و میرزا حسن پسر عمه وی است. و در قم

۱. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه تهران ش
[۲۵۶ ج] ص ۱۹۳.

نزد میرزا حسن حکمت و حدیث تحصیل نموده و از وی اجازه نقل روایت دارد.

۱/۶. وفات

وفات میرزا حسن بنا به نقل افندی در ریاض العلماء در سال ۱۱۲۱ ق در قم صورت گرفته است. و این قول بعد از افندی در کتب تراجم نقل گردیده و اختلافی در این مورد یا قول دیگری نقل نشده است.

بدین ترتیب او ۴۹ سال بعد از پدر خود ملا عبدالرزاق لاهیجی و ۳۱ سال بعد از مادرش زندگی نموده است.

اما پیرامون مدت عمر وی چیزی نقل نشده است و طبق احتمالی که شیخ آقابزرگ در تولد وی داده (یعنی سال ۱۰۴۵)، میرزا حسن در هنگام مرگ قریب ۷۶ سال داشته است. و نقل حزین لاهیجی که در اواخر عمر وی را در قم ملاقات نموده، عمر زیاد وی را تأیید می‌کند. حزین می‌نویسد:

و از افاضل و اعلام که در آن سفر ملاقات شده فاضل محقق میرزا حسن خلف مرحوم عبدالرزاق لاهیجی است. در دارالمؤمنین قم که موطنش بود در سن کهنه‌ت و اواخر حیات سعادت خدمت ایشان یافته‌ام.^۱

۱/۷. مدفن

میرزا حسن لاهیجی که تقریباً تمام عمر خود را در شهر قم گذرانیده،

۱. سوانح حزین، ص ۱۶.

وفاتش نیز در این شهر اتفاق افتاد و در همین شهر مدفون گردید. قبر وی در قبرستان بزرگ اطراف حرم مظهر حضرت معصومه (ع) واقع بوده، که در خیابان سازه‌های جدید در کنار خیابان ارم در تقاطع این خیابان با خیابان چهارمردان در ضلع جنوب شرقی واقع گردیده است.

و اخیراً توسط حضرت آیت‌الله سید شهاب‌الدین مرعشی نجفی (قدس سره) قبر وی تعمیر و سنگ قبری برایش تعبیه نموده‌اند. ولی متأسفانه در نوشته سنگ قبر دقت کافی نشده و اشتباهات فاحشی در آن روی داده است.

نوشته سنگ قبر وی چنین است:

هوالباقی. هذا مضجع العلامة الحکیم المتکلم المحدث الفقیه

المیرزا حسن الکاشفی ابن أسوة الحکماء المولی عبدالرزاق

اللاهيجی صاحب الشوارق وأمه بنت صدر المتألهين. توفی سنة

۱۰۴۳.

همانطور که ملاحظه می‌شود دو اشتباه واضح در این نوشته وجود دارد.

اول آنکه: لقب میرزا حسن در هیچ کتابی کاشفی ذکر نشده است. و فقط

در اینجا بدون هیچ دلیلی بعد از اسم وی لقب کاشفی ذکر شده است.

دوم اینکه: تاریخ وفات میرزا حسن سال ۱۱۲۳ می‌باشد که آن را افندی

در ریاض‌العلماء ذکر کرده است و متأسفانه در اینجا با ۸۰ سال اختلاف

می‌باشد. سال ۱۰۴۳ ذکر شده که دو سال قبل از تولد وی می‌باشد.

امیدواریم که در آینده قبر وی به نحو شایسته بازسازی و سنگ قبر او نیز

اصلاح گردد.

۱/۸. تألیفات

میرزا حسن در علوم عقلی و نقلی آثاری از خود بر جای گذاشته، که تفصیل آثار وی چنین است:

۱. آئینه حکمت، فارسی
۲. آئینه دین یا شمع یقین
۳. ابطال التناسخ
۴. اصول دین معروف به اصول خمس، فارسی
۵. الفة الفرقة
۶. تحفة المسافر، فارسی
۷. تزکیة الصحبة یا تألیف المحبة، فارسی
۸. تقیه
۹. جمال الصالحین، فارسی
۱۰. جواب الاعتراض یا در مکنون
۱۱. الحاشیة علی الوافی
۱۲. حاشیة شوارق الالهام، عربی
۱۳. حقیقة النفس، عربی
۱۴. در مکنون، فارسی
۱۵. ربط الحکمة بالتصوف
۱۶. روایع الکلم و بدایع الحکم، عربی
۱۷. زکوة زکوتیه، فارسی
۱۸. زواهر الحکم، عربی

۱۹. سرّ مخزون در اثبات رجعت، فارسی
۲۰. سؤالات یورد لبطلان الحکمة و جوابات شافیه أورها أهل الحکمة، فارسی
۲۱. الشجرة المنهية (عربی)
۲۲. شرح صحیفه سجّادیه
۲۳. شمع یقین یا آئینه دین، فارسی
۲۴. الغیبة و بعض مسائلها
۲۵. فهرس ابواب قطعة من الوافی
۲۶. قدم و حدوث عالم، فارسی
۲۷. مجمع البحرين، عربی
۲۸. مصابیح الهدی و مفاتیح المنی، عربی
۲۹. مصباح الدرایه
۳۰. هدیه المسافر، فارسی

از آثار حکیم لاهیجی تاکنون شمع یقین و جمال الصالحین به صورت چاپ سنگی و شش رساله فارسی (آئینه حکمت، اصول دین، درّ مکنون، سرّ مخزون در اثبات رجعت، هدیه المسافر) و زواهر الحکم، به چاپ رسیده است.

۲. حکیم لاهیجی و پاسخ به شبهات اعتقادی

میرزا حسن لاهیجی قسمت عمده عمر علمی خود در پاسخ به شبهات دینی صرف نموده است. نمونه تلاش‌های لاهیجی در این رابطه در آثارش هویدا است. از جمله آثاری که وی در رفع شبهات نگاشته عبارتند از:

در مکنون: لاهیجی در این رساله به اعتراض عامه بر شیعه که می‌گویند چرا حضرت علی (ع) به جهت نداشتن انصار قیام نکرد لکن امام حسین (ع) با اینکه یار نداشت قیام نمود، پاسخ داده است.

شمع یقین و اصول دین یا اصول خمس: میرزا حسن در این دو کتاب، اصول پنجگانه اعتقادی مخصوصاً امامت را به صورت مفصل شرح نموده، و شبهات مطرح شده را رد نموده است.

سر مخزون در اثبات رجعت: (کتاب حاضر) که لاهیجی در آن مسأله رجعت را طبق عقیده شیعه بررسی نموده است.

الفة الفرقه و آینه حکمت: لاهیجی در این دو کتاب از حکمت و فلسفه دفاع نموده و ایراداتی که مخالفان فلسفه بر فلاسفه خرده می‌گیرند طرح و به آنها پاسخ داده است.

۳. مسأله رجعت

از جمله مباحث اعتقادی و کلامی که لاهیجی بدان پرداخته مسأله رجعت است. باید دانست که رجعت از معتقدات ضروری شیعه امامیه است و منظور از آن بازگشت ارواح و اجساد به دنیا پس از مرگ و پیش از آخرت است.

فحوای احادیث و تفاسیر موجود مسلم می‌دارد که اعتقاد به رجعت از عقاید یقینی علمای شیعه است، اگر چه در کیفیت و زمان آن اختلاف نظر وجود دارد.

دانشمندان شیعه در باره رجعت کتاب‌های مختلف نوشته‌اند که شیخ

آقا بزرگ تهرانی در الذریعة ، کتاب‌های زیر را در موضوع رجعت ، معرفی نموده است:

۱. الرجعة: أبو نصر محمد بن مسعود بن محمد عیاشی.
۲. الرجعة واحادیثها: فضل بن شاذان بن خلیل نیشابوری (م ۲۶۰ ق).
۳. إثبات الرجعة: فضل بن شاذان نیشابوری (م ۲۶۰ ق).
۴. الرجعة: شیخ صدوق (م ۳۸۱ ق).
۵. مسألة في الرجعة: شیخ مفید.
۶. إثبات الرجعة: علامه حلی (م ۷۲۶ ق).
۷. الرجعة: شیخ حسن بن سلیمان بن محمد بن خالد حلی (قرن ۸ ق).
۸. إثبات الرجعة: محقق کرکی (م ۹۴۰ ق).
۹. إثبات الرجعة و ظهور الحجة: محمد مؤمن استرآبادی.
۱۰. الايقاظ من الهجة بالبرهان على الرجعة: شیخ حر عاملی.
۱۱. اثبات الرجعة یا ترجمة چهارده حدیث: فارسی، علامه محمد باقر مجلسی (م ۱۱۱۰ ق).
۱۲. إثبات الرجعة: آقا جمال الدین محمد خوانساری (م ۱۱۲۵).
۱۳. سر مخزون در اثبات رجعت: حکیم میرزا حسن لاهیجی (م ۱۱۲۱ ق)
(کتاب حاضر).
۱۴. إثبات الرجعة: سلطان محمود بن غلام علی طبسی (قرن ۱۲ ق).
۱۵. تفريغ الكربه عن المنتقم لهم في الرجعة: محمود بن فتح الله حسینی
کاظمی نجفی (قرن ۱۲ ق).
۱۶. إثبات الرجعة: شیخ سلیمان بن أحمد آل عبد الجبار قطیفی (م

۱۲۶۶ق).

۱۷. أرجوزة في الرجعة: در حدود ۵۰۰ بیت، شیخ علی بن حسن آل سلیمان بحرانی قطفی.

۱۸. الرجعة و احادیثها المنقولة عن آل العصمة: با ترجمه فارسی، سید احمد بن حسن بن اسماعیل (قرن ۱۳ق).

۱۹. اثبات الرجعة: مفتی میر محمد عباس بن علی اکبر موسوی شوشتری لکهنوی (م ۱۳۰۶ق).

۲۰. الجوهر المقصود في اثبات الرجعة الموعود: شیخ احمد بیان ابن مولا حسن واعظ اصفهانی (قرن ۱۴ق).

۲۱. دلائل الرجعة یا ایمان و رجعت: فارسی، میرزا غلام علی بن محمد بن اسماعیل عقیقی کرمانشاهی (قرن ۱۴ق).

۲۲. رجعت: مولا حبیب الله بن علی مددکاشانی (م ۱۳۴۰ق).

۲۳. رساله في اثبات الرجعة: مولا محمد بن هاشم سرابی تبریزی (قرن ۱۴ق).

۲۴. رهبر گمشدگان در اثبات رجعت: فیض الاسلام سید علی نقی اصفهانی (قرن ۱۴ق).

۲۵. الكرة والرجعة في اثبات الرجعة: سید محمد صادق بن سید باقر بن سید محمد هندی (قرن ۱۴ق).

۲۶. النجعة في الرجعة: سید علی نقی نقوی لکهنوی، چاپ نجف ۱۳۵۵ق، ۴۰ص.

۲۷. ایقاظ الامة من الهجمة في اثبات الرجعة: سید مهدی بن محمد موسوی

اصفهانی کاظمی (قرن ۱۴ ق).

۲۸. برهان الشيعة في اثبات الرجعة: سيد محمد علی بن سيد شرف الدين

سنقری (قرن ۱۴ ق).

۲۹. الدين والرجعة: شيخ حسن بن حسين سردرودی (قرن ۱۴ ق).

۳۰. تنبيه الامة إلی اثبات الرجعة: شيخ محمد رضا طبسی، فارسی، در نجف

سال ۱۳۵۴ ق) به چاپ رسیده و سيد محسن نواب آن را به اردو ترجمه نموده است.

۳۱. دحض البدعة في انكار الرجعة: شيخ محمد علی بن حسن علی

سنقری همدانی (قرن ۱۴ ق).

۴. سرّ مخزون در اثبات رجعت

حکیم لاهیجی در این رساله پیرامون مسئله رجعت و اثبات آن از طریق

روایات، به بحث پرداخته است. او کتابش را در یک مقدمه و چهار فصل قرار داده که عنوان فصل‌ها چنین است:

فصل اول: اثبات وقوع رجعت؛

فصل دوم: کدام جماعت رجعت می‌کنند؛

فصل سوم: مدت دولت اهل رجعت؛

فصل چهارم: کیفیت رجعت.

لاهیجی در این چهار فصل، حدود شصت حدیث در مسئله رجعت

ذکر نموده است. او اغلب احادیث را به فارسی ترجمه نموده و در برخی

موارد نیز علاوه بر ترجمه فارسی، متن عربی را آورده است. او در ذکر

احادیث مصادر نقل را و روای حدیث را نیز یاد کرده است.

۵. نسخه‌های مورد استفاده در تصحیح

تاکنون پنج نسخه از این کتاب شناسایی شده، که مشخصات نسخه شناختی آنها چنین است:

۱. نسخه کتابخانه حضرت آیت الله مرعشی نجفی، به شماره ۶۶۵۸.
۲. نسخه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، به شماره ۲۴۹۵، که تحریر آن در دوازده ذی‌قعدة سال ۱۱۴۸ به پایان رسیده است.
۳. نسخه کتابخانه مسجد جامع کبیر یزد، که در ۹ شوال ۱۱۰۱ تحریر شده است.

۴. نسخه کتابخانه وزیری یزد، به شماره ۱۷۲۹.
۵. نسخه کتابخانه حضرت آیت الله مولانا در تبریز به شماره ۳۸۴، این نسخه در بیست و پنج صفحه واقع، هر صفحه در بیست سطر واقع شده است. کاتب نسخه نامش را «ابن میرزا زین العابدین» ذکر کرده و تاریخ تحریر نسخه را درج نکرده است.

در تصحیح کتاب نسخه اول و دوم و نسخه پنجم مورد استفاده قرار گرفته و نسخه اول با رمز «الف» و نسخه دوم با رمز «ب» و نسخه پنجم با رمز «م» مشخص شده است.

و آخر دعوانا أن الحمد لله رب العالمین

علی صدراپی خویی

حوزه علمیه قم / ۲۰ اسفند ۱۳۸۳